

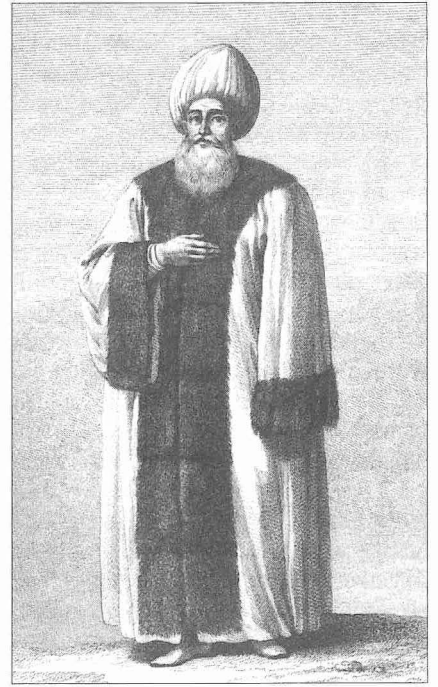
447 (yeniden basımı için bk. *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s. 575-716); a.m.f., "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *TTK Belgeler*, III/5-6 (1968), s. 1-479; M. Tayyib Gökbiğün, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtiḥân*, İstanbul 1957; M. G. S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, Chicago 1974, I, 107-108; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, İstanbul 1979, II, tür.yer.; B. Braude, "Foundation Myths of the Millet System", *Christians and Jews in the Ottoman Empire* (ed. B. Braude – B. Lewis), New York 1982, s. 69-88; R. P. Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Bloomington 1983; Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia 1520-1650*, Cambridge 1984, tür.yer.; a.e.: *Osmanlıda Kentler ve Kentliler* (trc. Neyir Kalaycıoğlu), İstanbul 1993, tür.yer.; a.m.f., *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla* (trc. Elif Kılıç), İstanbul 1997, s. 182-199; a.m.f., *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı* (trc. E. Sonnur Özcan), Ankara 2006, tür.yer.; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul 1987, s. 33 vd., ayrıca bk. tür.yer.; Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1988; Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara 1989; a.m.f., "Osmanlılarda Yerleşik Hayat, Şehirli ve Köylüler", *Osmanlı*, Ankara 1999, IV, 91-97; Huricihan İslamoğlu İnan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İstanbul 1991; H. W. Lowry, *Studies in Deftology: Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, İstanbul 1992, tür.yer.; Halil İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s. 1-14; a.m.f., "The Yürüks: Their Origins, Expansion and Economic Role", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire-Essays on Economy and Society*, Bloomington 1993, s. 97-136; a.m.f., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300-1600* (trc. Halil Berktaş), İstanbul 2000, I, tür.yer.; a.m.f., "Şikâyet Hakkı: 'Arz-i Hâl' ve 'Arz-i Mahzar'lar", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet*, İstanbul 2000, s. 49-71; a.m.f., "Osmanlı Tarihinde Dönemler Devlet-Toplum-Ekonomi", *Osmanlı Uygartığı* (haz. Halil İnalıcık – Gürsel Renda), İstanbul 2003, I, 30-239; E. R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti: 1840-1890* (trc. Y. Hakan Erdem), İstanbul 1994; Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Toplumunu", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (haz. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994, I, 441-510; a.m.f., "Klasik Dönemde Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, X, 183-215; Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri: Bozulus Türkmenleri (1540-1640)*, Ankara 1997; Ahmet Yaşar Ocak, "Osmanlı Beyliği Topraklarında Sufî Çevreler ve Abdalan-ı Rum Sorunu (1300-1389)", *Osmanlı Beyliği: 1300-1389* (trc. Gül Çağalı Güven v.dğr.), İstanbul 1997, s. 159-172; Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999, tür.yer.; F. Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü- Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme* (trc. İbrahim Yıldız), Ankara 1999; G. David, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Devri Macaristanı'nda Şehirleşme", *Osmanlı*, IV, 111-118; Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İctimaî Yapısının Ana Hatları", a.e., IV, 17-31; Mübahat S. Kütükoğlu, *XV ve*

XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadî Yapısı, İzmir 2000, s. 19; *Anadolu'da Rumeli'de Yürükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri* (haz. Tufan Gündüz), Ankara 2000; *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları* (ed. Madeline C. Zilfi, trc. Necmiye Alpay), İstanbul 2000, tür.yer.; İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2000; Mehmet İnaş, *Rumeli Yürükleri*, Erzurum 2000; Oktay Özel, "Avânz ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik* (haz. Halil İnalıcık – Şevket Pamuk), Ankara 2000, s. 35-50; a.m.f., "The Limits of the Almighty: Mehmed II's 'Land Reform' Revisited", *JESHO*, XLII/2 (1999), s. 226-246; Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Ankara 2001; İsmail Altınöz, "Osmanlı Toplum Yapısı İçinde Çingenerler", *Türkler*, XIII, 422-433; Said Öztürk, "Osmanlı'da Çok Eyllilik", a.e., XIII, 375-385; Abdullah Saydam, "Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumunu", a.e., XIII, 847-886; Tahsin Özcan, *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnaflı*, İstanbul 2003, tür.yer.; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri* (trc. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2003, s. 11-23; M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, İstanbul 2004; Rüya Kılıç, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, İstanbul 2005; İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, İstanbul 2006; H. Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa 1600-1700", *IJMES*, XII (1980), s. 231-244; Şerif Mardin, "Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci" (trc. Nuran Yavuz), *Felsefe Yazıları*, V, İstanbul 1983, s. 5-33; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki 'Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osm.Ar.*, sy. 4 (1984), s. 69-78; Ekrem Işın, "19. Yüzyılda Modernleşme ve Gündelik Hayat", *TCTA*, II, 538-572; Halil Sahillioğlu, "Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in Late 15th and Early 16th Centuries", *Turcica*, XVII (1985), s. 43-112 (bu makale için bk. a.m.f., *Studies in Ottoman Economic and Social History*, İstanbul 1999, s. 105-174); Yunus Koç, "Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografisi (XV-XVIII. Yüzyıllar)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/6, İstanbul 2005, s. 161-210.

MEHMET ÖZ

2. Dinî Hayat. a) Dinî Teşkilât ve Görevliler. İslâmiyet, Osmanlılar'da devletle toplumu kaynaştıran temel unsurlardan biri olmuştur. Devletin takip ettiği denge siyaseti sayesinde din ve mezhep farklılıkları toplumsal bir çatışma sebebi olmaktan çıkarılmış ve birlikte yaşamak için bir zemin oluşturulmaya çalışılmıştır. Osmanlı toplumunda din konusu incelenirken yapılan devlet İslâm'ı (resmî İslâm), halk İslâm'ı, medrese İslâm'ı, tekke İslâm'ı gibi tasnifler, ortak bir inanç temeli üzerinde tezahür eden aynı din anlayışının farklı toplum kesimleri tarafından farklı düzlemlerde algılanışını ve yaşanışını yansıtmakta, fakat Osmanlı toplumunda dinî hayatı yeterince tasvir edememekte ve zaman zaman marjinal dinî anlayışları öne çıkararak

Müftü (Ohsson, *Tableau général*, II, lv. 94)

dinin toplumdaki yeri ve etkileri konusunda yanlış kanaatlere yol açmaktadır. Genel olarak bakıldığında Osmanlı toplumunda Sünnî anlayışın hâkim olduğu ve devletin kurumsal yapısının da buna göre şekillendiği görülmektedir. Mahkeme uygulamaları, medrese müfredatı ve dinî kurumlar ağırlıklı biçimde Sünnî-Hanefî anlayışına göre düzenlenmiştir. Sünnî anlayışın dışında kalan dinî akımlar ve tarikatlar hoş görülmemiş, mensupları siyasal olaylara karıştıkları ve toplumsal barışı tehdit ettikleri gerekçesiyle takibata uğramıştır. Ancak bu açıdan Sünnî karakterli hareketlere karşı da farklı davranılmamıştır. Şeyh Bedreddin siyasî faaliyetleri sebebiyle 1420'de idam edilmiş, XVII. yüzyılda din-den uzaklaşıldığı ve bid'atlara sapıldığı iddiasıyla toplumsal gerilime yol açan Kadizâdeliler hareketi mensupları sürgüne gönderilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde padişaha vekaleten İslâm'ı ve müslümanları temsil eden en yüksek makam şeyhülislâmlıktır. İlimiye teşkilâtının en üst birimi olan şeyhülislâmlık din hizmetlerini yürütmekten ziyade özellikle XVI. yüzyıldan itibaren idarî ve adli işlerden sorumlu tutulmuştur. Kazaskerler, kadılar, kassâm ve muhtesib gibi görevliler de adli görevleri yanında idarî gö-

rev ve sorumluklar da üstlenmiştir. Toplumun dinî hayatına yön veren mekânlar olan mescid, cami, tekke ve zâviyeler vakıfların mütevellileri tarafından yönetilmiştir. Genellikle Osmanlılar'da din hizmetlerinin devlet organizasyonunun bir parçası olarak görülmediği ve eğitim, sağlık, imar gibi alanlarda olduğu gibi dinî hizmetler alanında da alt yapıyı vakıfların teşkil ettiği söylenebilir. Ancak son dönemlerde devlet idaresindeki merkezleşme eğilimiyle birlikte devletin yavaş yavaş bu alana da girerek cami, mescid ve tekkelerin işleyişine doğrudan müdahale ettiği görülmektedir. Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti vasıtasıyla vakıflarla beraber cami ve mescidlerin, Meclis-i Meşâyih vasıtasıyla da tekkelerin yönetimi kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.

Osmanlı toplumunda temel dinî eğitim mahalle mekteplerinde verilir, medreselerde çeşitli ilimlerle Arap dili ve edebiyatına dair derslerin yanında fıkıh, kelâm, hadis, tefsir gibi dinî ilimler okutulurdu. Dârülhadis ve dârülkurrâ gibi ihtisas medreselerinde de dinî ilimlerin temeli olan Kur'an, hadis ve kıraat ilimleri üzerinde ihtisas eğitimi yapılırdı. Dinî hizmetleri ifa eden görevliler genellikle medrese eğitiminden geçmekle birlikte bu zorunlu değildi; ancak görevin gerektirdiği asgari bil-

gi ve becerilere sahip olmaları istenir, birtakım ahlâkî vasıflar aranırdı. Vakfiyelerde din hizmetlerinde görevlendirilecek kişilerde aranacak şartlar ayrıntılı biçimde yer almaktadır. XIX. yüzyılda oluşturulan modern eğitim kurumlarında da dinî bilgilerin öğretimine önem verilmiş, ibtidâilerin ders programlarında Kur'an, tecvid, ilmi-hal, kıraat gibi dersler bulunurken rüşdiyelerde ilmi-hal, mebâdî-i ulûm-i dîniyye, idâdilerde ulûm-i dîniyye, sultânide ulûm-i dîniyye, fıkıh vb. dersler okutulmuştur. İmam, hatip, vâiz gibi görevlilerin yetiştirilmesine yönelik uzmanlık kurumları oluşturulması düşüncesi son dönemlerde ortaya çıkmıştır. İmamların eğitimi için 1883'te açılan Menşe-i Eimme ve Hutabâ adlı mektepler verimli olmadığından 1888'de kapatılmış, vâiz yetiştirmek amacıyla 1912'de Medresetü'l-vâizin kurulması için bir nizamname neşredilmiş, 1913'te imam ve hatip yetiştirmek amacıyla açılması düşünülen Medresetü'l-eimme ve'l-hutabâ ise faaliyete geçememiştir. Bunların yerine 1919'da teşkil edilen Medresetü'l-irşâd, 1924'te Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu ile birlikte İmam Hatip Mektebi'ne dönüştürülmüştür.

Gündelik dinî hayatın merkezinde yer alan cami ve mescidler önemli birer eğitim merkezi olarak da faaliyet göstermekte, her kesime hitap eden çeşitli dersler yapılmaktaydı. Bu amaçla ücretleri vakıflar tarafından karşılanan geniş bir kadro ile hizmet verildiği anlaşılmaktadır. Camilerde vâizlik, imamlık, müezzinlik gibi görevlerden başka dersiâmlık, hatiplik, kürsü şeyhliği, cuma vâizliği, salavathanlık, mesnevîhanlık, mevidhanlık gibi vazifeler de ihdas edilerek çok yönlü bir din hizmeti sunulmuş, bu arada tefsir, hadis, fıkıh ve mesnevi dersleriyle halkın eğitimi sağlanmıştır. XVII. yüzyıldan itibaren ihdas edilen dersiâmlık vasıtasıyla da camilerde düzenli biçimde dersler verilmiştir. Cami dersleri olarak isimlendirilen bu derslere halkın yanında esnaf çocukları ile çıraklar ve bürokrasiye yeni intisap edenler de katılırdı. Medrese öğrencilerinin receb ayının başından ramazan ayının sonuna kadar cerre çıkararak gittikleri yerlerde halka vaaz ve nasihatte bulunmaları, özellikle kırsal bölgelerdeki halkın din kültürünün şekillenmesinde önemli bir etken olmuştur. Din görevlileri askerî zümre mensubu sayılmış, görevlerini sürdürdükleri müddetçe raiyyet rûsûmu ve avâızdan, 1826'ya kadar askerlik hizmetinden muaf tutulmuştur. Dinî hizmetleri yürüten diğer din mensubu kişilerden de cizye vb. vergiler alınmamıştır.

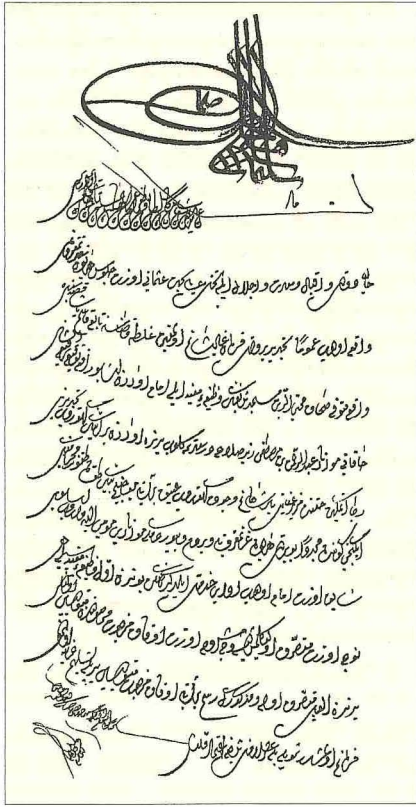
Din görevlilerinin maaşları genellikle görevli oldukları kurumların vakıflarından ödenirdi. Kadro (cihet) sahibi olan kişiler vakıflardan günlük olarak takdir edilen bir ücret (vazife) alırlar, farklı görevler karşılığında da birtakım ek gelirler elde ederlerdi. Ayrıca geçimlerini muhtelif kalemlerden veya ticarî ve ziraî faaliyetlerden sağlayan din görevlilerine de rastlanmaktadır. Vakıfların Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti'ne ilhakıyla birlikte dinî hizmetlerde istihdam edilen görevlilerin maaşları nezâret bütçesinden verilmeye başlanmış, böylece din görevlileri devlet memuru haline getirilmiştir (Beydilli, s. 39). Evkaf Nezâreti'nin kurulmasıyla dinî hizmetlerin yürütülmesinde de bir merkezleşme eğilimi ortaya çıkmış, vakıf idarelerinin merkezleşmesiyle beraber bu alanda da paralel gelişmeler olmuştur. Ancak bu gelişme daha ziyade tayinler ve maaşlar gibi özlük işlerinin yürütülmesi konularında görülmüştür.

II. Mahmud döneminde vakıflar bir nezâret altında birleştirilince tayin teklifleri Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti tarafından yapılmaya başlanmıştır. 8 Zilkade 1286 (9 Şubat 1870) tarihli Tevcîhât-ı Cihât Nizamnamesi ile hitâbet ve imâmet gibi cihetler için imtihan öngörülmüştür. Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti'nin hazırladığı 10 Cemâziyelâhir 1305 (22 Şubat 1888) tarihli yeni bir Tevcîhât-ı Cihât Nizamnamesi'nde konu ayrıntılı biçimde ele alınarak imâmet, hitâbet ve müezzinlik tevcih edileceklerin oluşturulacak komisyonlarca imtihan edilmesi kuralı getirilmiştir. 5 Ağustos 1913 ve 4 Haziran 1917 tarihli düzenlemelerle mahalle imamları ve müftülerin tayini için de birtakım esaslar konulmuştur. Bu düzenlemelere rağmen özellikle mahalle ve köy imamlarının tayinlerinde belli bir usulün yerleşmediği anlaşılmaktadır (a.g.e., s. 27-29, 30-31).

Mescid ve cami görevlileri vazifelerini hastalık ve ihtiyarlık gibi sebeplerle başkalarına devredebilirdi. Vefat halinde görev genellikle vefat edenin oğluna veya bir yakınına verilmekte, ancak bunda ehliyete dikkat edilmekteydi. İmamlık küçük yerlerde daha çok babadan oğula veya diğer aile fertlerine intikal eden bir görevken büyük yerleşim yerlerinde bu hususta dinî bilgi ve yeterlilik ön planda tutulmaktaydı. Hatiplik görevi yapacak kişilerin imamlara nisbetle daha iyi bir eğitim almış olması gerekmektedir. Askeriyedeki imamlarda da iyi bir eğitimin arandığı anlaşılmaktadır. Cami görevlileri kadıların kontrolü altındaydı. Şikâyetler kadılar tarafından değerlendirilir ve gerektiğinde ceza verilir-

İmam (D'Ohsson, *Tableau général*, II, lv. 100)

Bir mescide imam tayini beratı (BA, Cevdet-Evkaf, nr. 18601)

di. İmamların ahlâkî zafiyeti, görevin yerine getirilmesinde ihmâl ve kusurları, liyakatsızlıklarının anlaşılması, ayrıca halkın şikâyetleri ve yolsuzluk gibi sebeplerle görevden alınmaları ve sürgün gibi cezalara çarptırılmaları söz konusu olabilmekteydi (a.g.e., s. 4, 6, 21 vd., 32-33, 35; Tut, s. 33 vd.; ayrıca bk. İMAM).

Osmanlı tebaası içinde önemli yeri olan hıristiyanlar, yahudiler ve diğer din mensupları cemaat yapısı içinde kendi dinî liderlerine tâbi idiler. İslâm dışındaki bütün din ve mezheplerin mensupları dinî teşkilât ve hizmetlerini özerk bir yapılanmayla kendi cemaatleri içinde organize etmekteydi. Hıristiyan tebaanın büyük çoğunluğu Rum Ortodoks ya da Ermeni kiliselerine mensuptu. Osmanlı Devleti'nin dinî alana müdahale etmeme konusundaki tavır sayesinde gayri müslim unsurlar dinî faaliyet ve merasimlerini tam bir serbestlik içinde icra etme imkânına sahipti. Gayri müslimler hiçbir zaman müslüman olmaya zorlanmamış, ancak ihtidâ teşvik edilmiş, yeni müslüman olanlara vakıflardan çeşitli yardımlar yapılmıştır. Bunun yanın-

da mühtedilerin müslüman mahallesine yerleştirilmesi, müslüman olan köle ve câriyelerin gayri müslim sahiplerinden satın alınması, küçük çocukların evlât edinilmesi gibi hukukî ve idarî tedbirlerin alındığı görülmektedir (Çetin, s. 87 vd.; Karpat, s. 425).

Osmanlı Devleti, Bizans'tan devraldığı kilise teşkilâtını önemli ölçüde koruyarak devam ettirdiği gibi kiliseye yeni birtakım imtiyazlar da verilmiş, yeni patriklikler ihdas edilmiştir. Hıristiyan tebaanın dinî ve hukukî işleri merkezdeki patriklerin başında bulunduğu hiyerarşik bir yapı içerisinde yürütülmüş, farklı hıristiyan mezhepleri birbirinden bağımsız patriklikler halinde teşkilâtlanmıştır. İstanbul Fener Rum Ortodoks Patrikhânesi'ne bağlı olarak yerel patriklerle metropolit, başpiskopos, piskopos, papaz ve keşişler görev yaparken fetihten sonra ihdas edilen İstanbul Ermeni Patrikliği de kendi içinde katolikos, merhasa ve papazlar şeklinde örgütlenmiştir. Katolik Ermeni Patrikliği XIX. yüzyılda ihdas edilmiştir. Bunların yanında Süryânî, Ya'kübî, Nestûrî, Mârûnî gibi hıristiyan mezheplerinin bağımsız kiliseleri mevcuttu. Yahudilerin dinî örgütlenmeleri ise daha çok bölgesel düzeyde kalmış ve din hizmetleri bağımsız hahamlar aracılığıyla yürütülmüştür. XIX. yüzyılda patriklere verilen yetkilere benzer yetkilerle ihdas edilen hahambaşılık makamı vasıtasıyla hahamlar da bir teşkilâta kavuşturulmuştur (Kenanoğlu, s. 91-145).

Halkın din anlayışının şekillenmesinde toplumun genel bilgi seviyesine hitap edecek şekilde telif edilen mev'iza ve ilmihal

türündeki eserler önemli rol oynamıştır. *Muhammediyye*, *Envârü'l-âşıkîn*, *Müzekki'n-nüfûs*, *Kara Dâvûd*, *Ahmediyye*, *Mızraklı İlmihal*, *İmâdü'l-İslâm*, *Birgivi'nin Vasiyetnâme'si*, *Delâilü'l-hayrât*, *Tenbîhü'l-gâfilîn*, *Şerhu Şir'ati'l-İslâm* ve *et-Tarikatü'l-Muhammediyye* gibi kitaplar Osmanlı toplumunda halkın yaygın biçimde okuduğu ve etkilendiği eserlerdir. Süleyman Çelebi'nin *Mevlid* olarak bilinen *Vesîletü'n-necât*'i ile Erzurumlu İbrâhim Hakkı'nın *Ma'rifetnâme'si* de bu çerçevede zikredilmesi gereken eserlerdir. Halkın din kültürünün oluşmasında şifahî kültürün ve sohbetlerin de önemli bir yeri vardır. Özellikle kış gecelerinde ve ramazan aylarında teravihten sonra yapılan sohbetlerde *Şahîh-i Buḥârî*, *Kıyaş-ı Enbiyâ*, *Meşnevî* şerhleri, evliya menkıbeleri, cenk hikâyeleri, çeşitli tarih kitapları yanında mev'iza ve ilmihal kitapları okunurdu (Arpağuş, s. 23, 59-60). Cami ve mescidlerin dışında dinin sosyal hayata aktarılması daha çok tasavvuf, tarikat, tekke ekseninde gerçekleşmiştir. Devlet merkezinde ve şehirlerde ulemânın etkisiyle Sünnî eğilimdeki tarikatlar yaygınlık kazanırken kırsal kesimde ve göçebe unsurlar arasında gayri Sünnî akımlar etkili olmuş, bu durum zaman zaman içtimâî ve siyasî hadiselerle yol açmıştır.

Osmanlı toplumunda dinî günlerin ve bayramların ayrı bir yeri vardı. Hz. Peygamber'in doğum yılı dönümü münasebetiyle evlerde ve camilerde yapılan mevlid törenleri yanında padişahların katıldığı mevlid merasimleri de büyük önem taşırdı (bk. MEVLİD). Muharrem ayının 10. gü-

Kırım savaşı esnasında Beyazıt Meydanı'nda imâmî dinleyen ahaliyi tasvir eden gravür (l'illustration Journal Universel, Paris 1854, XXIV, 52)

Bursa'da imtihanla imam tayin edilmesiyle ilgili bir belge (BA, Cevdet-Evkaf, nr. 11266)

nünden itibaren aşure pişirilerek dağıtılır, çeşitli vesilelerle mevlid okutulurdu. Konaklardaki mevlid merasimlerinde Kur'an okunur ve dualar yapılır, misafirlere çeşitli ikramlarda bulunulur, mübarek gecelerde sakal-ı şerif ziyaret edilirdi. Ramazan aylarında gündelik hayatın seyrinde de bir değişiklik hissedilirdi. Ramazan başlangıcının ve sonunda bayramın ilânı için hilâl gözlenir ve kadı huzurunda şahitlerle tesbit edilirdi. Ramazan ayında halka ve medrese öğrencilerine, tekkelere ve medreselere para ve erzak yardımı yapılırdı. Toplumun her kesimi ramazanı büyük bir coşkuyla karşılar, ibadetin yanında ramazan ayına mahsus faaliyetler ve eğlenceler düzenlenirdi. Ramazan başlamadan önce camiler temizlenir ve aydınlatılır, minarelere mahyalar kurulurdu. Selâtin camilerinin avlularında tesbih, mushaf, kitap vb. eşya ile iftarlıklardan oluşan sergiler açılırdı. Camilerde Kur'an tilâveti yanında tefsir dersleri de verilirdi, vaazlar yapılırdı. Ramazan akşamlarında vezir ve eşraf konaklarında mükellef iftar sofraları kurulur, gelen misafirlere ayrıca çeşitli hediyeler verilirdi. Sahur için de benzer hazırlıklar yapılır ve misafirlere ağırlandı. Ramazanlarda özellikle XIX. yüzyılda Batı tesiriyle yeni bir zihniyetin ortaya çıkmasından sonra Karagöz ve orta oyunları gibi eğlenceler de tertip edilirdi, İstanbul halkının bir kısmı iftardan sonra Direklerarası'nda yapılan eğlencelere katılırdı.

Bayramlar bir şenlik havasında kutlanır, bayram süresince şehir kandillerle süslenir, geceleri yalılar aydınlatılır ve gece donmaları düzenlenirdi. Bayram merasimleri sarayda şu şekilde icra edilirdi: Padişah, arefe günü öğle veya ikinci namazını Hırka-i Saâdet Dairesi'nde kıldıktan sonra Arz Odası'nda arefe divanı toplanır ve arefe selâmlığı denilen bir merasim icra edilirdi. Bayram günü Hırka-i Saâdet Dairesi'nde veya saray mescidinde sabah namazının ardından Enderun ağalarının katıldığı "muâyede-i havâs" denilen bir bayramlaşma yapılırdı. "Muâyede-i umûm" adı verilen bayramlaşmada ise devlet erkânı, ilmiye mensupları ve diğer ricâl padişahla sırayla bayramlaşırdı. Daha sonra düzenlenen alayla Sultanaahmet veya Ayasofya camisine giden padişah burada bayram namazını kılar; nâdiren de Fâtih Camii'ne gidilirdi. Namaz kılınca yine alayla saraya dönülür, kurban bayramında ise kurbanlar kesilir ve Harem halkı ile bayramlaşırdı (Ali Seydi Bey, s. 163-164; Uzunçarşılı, s. 201 vd.). Bayramlaşma merasimleri nakîbüleşraf veya şeyhülislâmın duasıyla başlar, dua bitince devlet ricâli, ulemâ, saray erkânı ve Harem halkı padişahla bayramlaşırdı. Padişahın sadrazam, şeyhülislâm, vezirler ve ulemâdan şahıslar geldiğinde ayağa kalkması âdetlendi (*Teşrifât-ı Kadîme*, s. 45 vd.; Karateke, s. 76 vd.). Saraydaki bayramlaşmaya katılanlar merasimin sona ermesinin ardından kendi konaklarına giderek hâne halkı ile bayramlaşırdı. Bayramlarda ayrıca çocuklar için özel oyun ve eğlenceler tertip edilirdi (Abdü'laziz Bey, I, 261 vd., 268-269).

BİBLİYOGRAFYA :

Fatih Mehmet II Vakfiyeleri (nşr. Vakıflar Umum Müdürlüğü), Ankara 1938, s. 243 vd.; *Teşrifât-ı Kadîme*, s. 21-33, 45 vd.; *Tayyarzâde Atâ Bey, Tarih-i Atâ*, İstanbul 1292, I; Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri* (haz. Kazım Ansan - Duygu Ansan Günay), İstanbul 1995, I, 261 vd., 268-272; Ali Seydi Bey, *Teşrifât ve Teşkilât-ı Kadîmemiz* (haz. Niyazi Ahmet Banoğlu), İstanbul, ts. (Tercüman 1001 Temel Eser), s. 27 vd., 122, 127-128, 129, 151-153, 162-164; *Türkiye Maarif Tarihi*, I, 139; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 201 vd.; Musahibzâde Celâl, *Eski İstanbul Yaşayışı*, İstanbul 1946, s. 34-35; Mehmet İpşirli, "Osmanlılarda Cuma Selâmlığı (Halk-Hükümdar Münâsebetleri Açısından Önemi)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 459-471; a.mlf., "Dersiâm", *DİA*, IX, 185-186; a.mlf., "Huzur Dersleri", a.e., XVIII, 441-444; Faruk Tut, *Osmanlılarda İmam-Hatiplik Müessesesi* (yüksek lisans tezi, 1991), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 33 vd., 46 vd.; Osman Çetin, *Sicillerle Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları: 1472-1909*, Ankara 1994, s. 87 vd.; Mehmet Faruk Bayraktar, *Türkiye'de Vaizlik: Tarihiçesi ve Problemleri*, İstanbul 1997, s. 50;

Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul 2001, tür.yer.; Hatice Kelpetin Arpağuş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları*, İstanbul 2001, s. 23, 59-60; Murat Akgündüz, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık*, İstanbul 2002, s. 290-299; Kemal H. Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması* (trc. Şiar Yalçın), İstanbul 2004, s. 425; M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004, s. 91-145; Hakan T. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa: Osmanlı Devletinin Son Yüz Yılında Merasimler*, İstanbul 2004, s. 76 vd., 92 vd., 102-122, 206; Halil İnalıcı, "Islam in the Ottoman Empire", *CT, V-VII* (1968-70), s. 19-29.

TAHSİN ÖZCAN

b) **Tasavvuf ve Tarikatlar.** Anadolu topraklarında tasavvuf faaliyetlerinin temeli Osmanlılar'ın kuruluşundan önce Anadolu'ya gelen göçler sırasında atılmıştır. Köylere, tenha yerlere yerleşerek ziraat ve hayvancılıkla meşgul olan dervişler, iskâna elverişsiz yerlerde kurdukları zâviyelerin etrafını imar edip iskâna elverişli hale getiriyorlardı. Gazilerle birlikte fetihlere de katılan bu dervişlerin sınır boylarında kurdukları tekkeler seferler esnasında orduların hareketini önemli ölçüde kolaylaştırıyordu. Dervişler, devletin kuruluşu sırasında ortaya koydukları bu davranışları sebebiyle yönetim tarafından desteklenmiş, imar ettikleri topraklara resmen yerleşmeleri hususunda kendilerine beratlar verilmiş, bazıları için yeni zâviyeler oluşturulup vakıflar tahsis edilmiştir. Anadolu'da kurulan birçok köyün, adını bu dervişlerden aldığı bilinmektedir (Barkan, II [1942], s. 288, 290-292, 294, 296-299).

Osmanlılar, dengeli yönetim anlayışları sayesinde tekke çevreleriyle medrese çevrelerinin yakınlaşmasını sağladılar. İznik'te 1331'de kurulan ilk medresenin başına Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini benimseyen Ekberîyye mektebinin önemli temsilcisi Dâvûd-i Kayserî'nin getirilmesiyle tasavvuf düşüncesi Osmanlı medrese kültürü bünyesine girmiş oldu. İlk şeyhülislâmlık makamına yine aynı mektebin mümessili durumunda olan Molla Fenârî tayin edildi. Devletin bu tercihi toplumda mutasavvif âlim tipinin yaygınlaşmasını sağladı. Medrese eğitiminin yanı sıra tekke eğitimine de vâkıf olan mutasavvif âlimlerin kaleme aldıkları eserlerde kelâm, fıkıh ve tasavvufu mezcederek meseleleri hem zâhir hem bâtin açısından ele almaları (örnek eserler için bk. Öngören, *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, s.